

Юрій Волошин

НАСЕЛЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ «ГОСУДАРЕВЫХ ОПИСНЫХ МАЛОРОССИЙСКИХ РАСКОЛЬНИЧЬИХ СЛОБОД»⁰

(за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.»)

Генеральний опис Лівобережної України (Румянцевський опис Малоросії) є доволі цінним джерелом для вивчення демографічних процесів не лише серед українського населення Гетьманщини, але й серед росіян-старовірів, які проживали на її території¹. Використовуючи зібрані у ньому дані, спробуємо за допомогою методів сучасної історичної демографії дослідити населеність старообрядницьких домогосподарств, розглянути типологію та структуру їхніх сімей. За об'єкт дослідження візьмемо 10 із 12 слобод, які знаходилися у Стародубському полку. Відсутність двох інших — Млинки та Митьківки — пояснюється тим, що перша увійшла до складу «описних слобод» лише у 1752 р., а список другої не завжди піддається прочитанню. Проте, на нашу думку, це не може суттєво вплинути на результати дослідження.

Населення старообрядницьких слобод, «раскольнических слобод обыватели», у Генеральному описі Лівобережної України представлено мешканцями двох господарських одиниць — «дворів» та «без-

двірних хат» (изб). Типовий для всіх досліджених нами слобод опис двору виглядав приблизно так: «Двор, в нём строения: изба 1 с сенми, чулан 1, конюшня одна, поветь 1, алейня ветхая 1, амбар 1, овин 1, баня 1»². Отже, крім житла, у дворі знаходився ще й значний комплекс господарських споруд. Їхня кількість могла бути більшою або меншою, у залежності від заможності та характеру занять мешканців. До бездвірних хат, у більшості випадків, теж прилягали господарські споруди, але, як правило, у значно меншій кількості — «Бездворная изба с сенми 1, поветка 1, алейня 1»³.

Зміст, який вкладали у ці два поняття укладачі опису, намагався з'ясувати Г. Максимович, котрий досліджував указану проблему на початку ХХ ст. Він виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків. Бездвірна ж хата, за його твердженням, це «хата без дворового места»⁴.

⁰ «Государевы описные малороссийские раскольничьи слободы» — з 1715 по 1782 офіційна назва поселень російських старообрядців заснованих на землях Стародубського (12 слобод) і Чернігівського (2) полків Гетьманщини протягом 1684–1710 рр. В адміністративному відношенні вони підпорядковувалися не гетьманській адміністрації, а Київській губернській канцелярії.

¹ Див. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. // Київська Старовина — 2002. — № 2.

² ЦДІАК України — Ф. 57, оп. 1, спр. 117. — Арк. 96.

³ Там само.

⁴ Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т. 1. —

Інші дослідники, які звертались до цієї теми, вважали, що запропоновані ознаки досить повно характеризують двір, незважаючи на те, що у самому джерелі зустрічається чимало відступів від цієї схеми⁵. Так, мешканцями дворів і хат у розглянутих нами слободах досить часто записані не лише чоловік, дружина, діти, їхні кривні та шлюбні родичі, тобто особи, пов'язані сімейними зв'язками у сучасному розумінні, а й представники інших категорій. Це, в першу чергу, наймити, часто з сім'ями. (*У него работник...*). Нерідко вони проживали в господарствах усе життя і фактично перебували на правах молодшого члена сім'ї. Прикладом може, на нашу думку, слугувати робітник у господарстві братів Пономарьових з слободи Зибкої Влас Євдокимов, який незважаючи на те, що мав уже 72 роки і був непрацездатним (*дряхла*), продовжував жити в дворі⁶.

Часто зустрічаються і так звані пожилці (*В пожилцах у него...*), тобто окремі сім'ї, представники яких не мали жодних родинних зв'язків з главою дому, але мешкали в тому ж дворі чи хаті. Критерієм, який об'єднував ці категорії з власником двору або хати, було спільне ведення господарства. Крім того, у деяких випадках записані родини були пов'язані з господарями лише місцем проживанням — двором (*На том же дворе изба*), або хатою (*С ним живёт*).

Характерно, що жодного разу для позначення тієї чи іншої групи мешканців не застосовується термін «сім'я». На нашу думку, це зайвий раз підтверджує усталену в історичній науці точку зору про те, що до кінця XVIII ст. на теренах усієї Європи поняття «сім'я» і «двір» були тотожними⁷. Тобто переписувач, складаючи реєстр мешканців дворів чи хат, розглядав їх, скоріше, не як сім'ї, а як доми. На першому місці для нього стояли не родинні, а господарські зв'язки, оскільки жителі слобод розглядалися, у першу чергу, як платники податків, а отже, сім'я — як домогосподарство. Через це й ми, вживаючи термін «сім'я» стосовно старовірських слобод, матимемо на увазі насамперед «домогосподарство». І саме домогосподарства будуть предметом нашого дослідження.

Розпочнемо з розгляду населеності «дворів» та «бездвірних хат» у вибраних нами слободах (див. табл. 1).

Як бачимо з табл. 1, людність дворів загалом досить суттєво перевищувала населеність бездвірних хат. У окремих слободах (Деменка, Зибка, Чуровичі та Шеломи) навіть у кілька разів. Така перевага є цілком закономірною, адже двори були значно більшими господарськими одиницями. До того ж, атрибутом переважної частини дворів були орні землі. Їхня обробка, як відомо, потребувала значних зусиль усіх мешканців домогосподарства. Це, в свою чергу, спри-

Нежин, 1913. — С. 317.

⁵ Див.: Ковба И. О. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка, по данным Румянцевской описи (1767 года) // Труды Полтавской учёной архивной комиссии / ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцова, Л. В. Падалки. — Вып. 12. — Полтава, 1915. — С. 41–77.; Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Там само. — С. 83–181.

⁶ Там само. — Спр. 116. — Арк. 282.

⁷ Детальніше див: Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX ст.) — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 219.; Korpuchński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. — Warszawa, 1998. — S. 100; Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX вв.). — М., 1997. — С. 16.; Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость семья за три века: сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. — М., 1979. — С. 136.

Таблиця 1. Середня населеність старообрядницьких дворів та бездвірних хат (осіб обох статей)

Слободи	Двори			Бездвірні хати		
	Усього дворів	Число мешканців	Середній показник	Всього хат	Число мешканців	Середній показник
Воронок	30	422	14,7	90	824	9,1
Деменка	23	149	6,5	2	4	2
Єленка	55	382	6,9	100	639	6,4
Зибка	24	415	17,2	29	205	7
Злинка	79	516	6,5	64	270	4,2
Климова	90	729	8,1	54	338	6,2
Клинці	91	632	6,9	142	669	4,7
Лужки	66	634	9,6	41	190	4,6
Чуровичі	8	145	18,1	13	97	7,4
Шеломи	26	412	15,8	27	104	3,9
Разом	492	4436	9,0	562	3340	5,9

Таблиця 2. Населеність дворів (у %)

Слободи	Кількість господарств з числом осіб												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11–15	16–20	21–30>
Воронок	—	—	3,3	3,3	3,3	13,4	10	3,3	3,3	3,3	16,7	13,4	26,7
Деменка	—	—	8,8	17,3	26,1	17,3	8,8	4,3	4,3	—	8,8	4,3	—
Єленка	—	—	3,6	12,7	14,5	18,1	18,1	12,7	5,5	3,6	11	—	—
Зибка	—	—	4,2	—	—	—	4,2	12,5	4,2	—	20,8	20,8	33,3
Злинка	—	5	8,9	10,1	16,6	22,8	10,1	8,9	5	2,5	3,8	6,3	—
Климова	1,1	5,6	6,7	12,2	9	11,1	11,1	8	5,6	4,4	16,7	4,4	3,3
Клинці	1	5,6	9,9	9,9	9,9	12	11	17,6	2,2	6,6	11	3,3	—
Лужки	—	—	1,5	4,6	7,6	18,2	13,6	12,1	1,5	3	29	9	—
Чуровичі	—	—	—	—	—	—	12,5	—	—	—	25	37,5	25
Шеломи	—	—	—	—	3,8	—	—	3,8	3,8	—	34,7	34,7	19,2

Таблиця 3. Населеність бездвірних хат (у %)

Слободи	Кількість господарств з числом осіб												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11–15	16–20	21–30>
Воронок	—	—	5,6	13,3	15,6	11,1	12,2	8,9	3,3	3,3	10	11,1	5,6
Деменка	50	—	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Єленка	—	2	14	13	13	14	14	9	11	2	8	—	—
Зибка	3,4	7	7	10,3	13,8	10,3	10,3	13,8	—	10,3	10,3	3,4	—
Злинка	3,1	20,3	20,3	18,8	7,8	15,5	6,3	6,3	—	1,6	—	—	—
Климова	1,8	3,8	14,8	13	14,8	14,8	13	9,3	1,8	1,8	9,3	—	1,8
Клинці	2,6	14,3	21,8	23,1	10,9	10,9	5,4	4	0,7	2,6	2,6	0,7	—
Лужки	—	17	22	27	12	5	5	—	5	2	5	—	—
Чуровичі	—	—	—	23	—	7,7	15,4	23	7,7	7,7	—	15,4	—
Шеломи	3,7	7,5	33,3	33,3	11,1	3,7	3,7	3,7	—	—	—	—	—

яло зростанню числа жителів дворів. Таблиця засвідчує суттєві відмінності між мешканцями цього типу домогосподарств в окремих слободах. Найбільш населеними вони були в Чуровичах, Зибкій та Шеломах. Число їхніх мешканців більш ніж у двічі перевищувало населення дворів Деменки, Єленки та Злинки.

Простежуються відмінності й між населеністю бездвірних хат. Показники по них доволі розкидані: від 2 осіб у Деменці до 9,1 у Воронку. Провідне місце займали хати в Зибкій, Чуровичах, та Воронку, а на останньому знаходились Шеломи та Деменка. Середній показник населеності для дворів становить 9 осіб, а для бездвірних хат — близько 6.

Крім того, зібрані нами дані дозволяють більш детально розглянути структуру домогосподарств старовірів за числом мешканців, яких за нашими підрахунками було 7776 осіб (див табл. 2, 3).

Згідно даних, наведених в таблиці 2, двори можна умовно поділити за числом мешканців на дві групи. До першої слід віднести Деменку, Єленку, Злинку, Климову, Клинци та Лужки. Основний відсоток у цих населених пунктах становили домогосподарства з числом мешканців 4–6 осіб. Як бачимо, більшості розкольніцьких поселень вони не були перенаселеними. Наявність у Климовій та Лужках значного відсотку домогосподарств по 11–15 осіб кардинально на ситуацію не впливала.

До другої групи потрібно віднести Воронок, Зибку, Чуровичі та Шеломи. Двори у цих слободах населеніші — від 11 до 30, а інколи й більше осіб. Наприклад, у дворі Гаврила Карпова з слободи Зибкої нараховувалось 39 мешканців⁸, а в дворі Івана Первачова з Чуровичів —

33⁹. Цікаво, що три останні слободи поступалися решті старовірських поселень як за числом мешканців, так і за кількістю дворів.

Бездвірні хати (див. табл. 3), як уже зазначалось, були менш населеними. У трьох слободах — Злинці, Клинцях, Лужках та Шеломах переважали домогосподарства, число членів у яких не перевищувало 6 осіб. У них же спостерігаємо досить високий відсоток хат з 2–3 мешканцями. Більшість у Єленці та Климовій становили хати, чисельність жителів у яких коливалось від 3 до 7 осіб, у Воронці — від 4 до 7, а в Чуровичах — від 4 до 8. Крім того, в окремих випадках (Воронок, Зибка й Чуровичі) спостерігається досить високий відсоток господарств, де населення становило 10–15 та 16–20 осіб. Такі хати виглядають перенаселеними. За приклад може слугувати родина Тихона Гуляницького з слободи Чуровичі, яка складалась з 11 осіб¹⁰.

Зазначені відмінності між населенням дворів та хат, очевидно, були тісно пов'язані із типами сімей, які в них проживали. Розподіл сімей за типами, як правило, здійснюється на основі аналізу складу кожного домогосподарства з огляду на родинні зв'язки їхніх мешканців. Виходячи з того, що використане нами джерело містить необхідну інформацію, спробуємо здійснити такий аналіз. Для його проведення використаємо досить поширену в сучасній історичній демографії типологію, запропоновану П. Ласлеттом¹¹. Згідно з нею розрізняють шість основних форм сімейної організації:

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 116. — Арк. 240 зв.

⁹ Там само. — Спр. 117. — Арк. 100–100 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 97.

¹¹ Ласлетт П. Семья и домохозяйство... — С. 151.

1. Одинаки: вдови та вдівці; неодружені або з невизначеним шлюбним статусом.

2. Домогосподарства без сімейної структури: група родичів (брати й сестри); співмешканці, пов'язані іншими зв'язками; індивіди без очевидних зв'язків.

3. Проста мала, або нуклеарна сім'я: подружжя; подружжя з дітьми; вдівці з дітьми; вдови з дітьми.

інколи зустрічалися випадки, до яких доволі важко було застосувати одну з запропонованих формул. Крім того, як справедливо зауважив Е. Ле Руа Ладюрі, одна й та сама сім'я має властивість з часом змінюватись — нуклеарна перетворюється на розширену і т. д.¹²

Розподіл сімей за типами, згідно з зібраними нами даними, набуває такого вигляду (див. табл. 4).

Таблиця 4. Типологія сімей старообрядницьких слобод (у %)

Слободи	Типи сім'ї											
	Одинаки		Без структури		Нуклеарна сім'я		Розширена		Складена		Всього	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
Воронок	—	—	—	—	50	41,7	4	3,3	66	55	120	100
Деменка	1	4	—	—	10	40	7	28	7	28	25	100
Єленка	—	—	—	—	84	54	11	7	60	39	155	100
Зибка	1	1,9	1	1,9	12	22,6	2	3,7	37	69,9	53	100
Злинка	2	1,4	15	10,5	62	43,3	32	22,4	32	22,4	143	100
Климова	2	1,4	6	4,2	61	43	24	16,9	49	34,5	142	100
Клинці	5	2,1	5	2,1	152	63,8	12	5	64	27	238	100
Лужки	—	—	1	1	43	40,2	7	6,5	56	52,3	107	100
Чуровичі	—	—	—	—	3	14,3	—	—	18	85,7	21	100
Шеломи	2	3,8	2	3,8	19	35,8	3	5,6	27	51	53	100
Всього	13	1,2	30	2,8	496	47	102	9,6	416	39,4	1057	100

А — кількість сімей; Б — відсоток населення, яке в них проживало.

4. Розширена сім'я: а) яка збільшується; б) яка зменшується; з родичами по бічній лінії; прибуваюча з родичами по бічній лінії.

5. Складна сім'я: вторинне ядро яке збільшується; вторинне ядро яке зменшується; бокові ядра; братські сім'ї; інші.

6. Домогосподарства з невизначеною структурою.

Необхідно зазначити, що ця, як і будь-яка інша класифікація, є умовною,

Наші підрахунки вказують на те, що в «описних малоросійських розкольницьких слободах» поширення набули п'ять типів сімейної організації. Провідне місце, у середньому по слободах, посідала проста нуклеарна сім'я — 47 %. На другій позиції знаходилась складна сім'я — 39,4 %. Досить значний розрив між ними і розширеною сім'єю, яка займала третє місце, дає підстави стверджувати, що саме ці два типи домінували в слободах.

¹² Ле Руа Ладюрі Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324). — Екатеринбург, 2001. — С. 61.

Вони ж визначали ситуацію і в окремо взятих населених пунктах. Там позиції розподілились порівну — у п'яти (Деменка, Єленка, Злинка, Климова, Клинци) переважали нуклеарні сім'ї, а в п'яти (Воронок, Зибка, Лужки, Чуровичі, Шеломи) — складні.

Характерно, що нуклеарні сім'ї домінували у більших за кількістю домогосподарств поселеннях. Причому, чим населенішою була слобода, тим більша кількість нуклеарних сімей. Так у Климовій проживало усього 142 сім'ї, з них 43 % нуклеарні, у Злинці 143 — 43,3 %, Єленці 155 — 54 %, Клинцях 238 — 63,8 %. Винятком з цього правила виглядають Деменка з незначною кількістю домогосподарств — 28, з яких 40 % були нуклеарними, а також порівняно великі слободи Воронок (120 домогосподарств) та Лужки (107 домогосподарств), де переважали складні сім'ї. Щоправда, у двох останніх випадках частка нуклеарних родин була досить високою — 41,7 % і 40,2 %.

Зауважимо, що значне поширення складної сім'ї для того часу — закономірне явище. Більшість сучасних дослідників стверджують, що саме ця форма сімейної організації переважала серед сільського населення не лише в Російській імперії, а й в усій Центральній Європі до XIX ст.¹³ Наші ж підрахунки вказують на те, що у розкольніцьких слободах склалася, на перший погляд, не типова для того часу ситуація. Однак, чи можна взагалі говорити про нетиповість, за умов майже повної відсутності історико-демографічних досліджень

на українському матеріалі XVIII ст.? Принаймні, один з небагатьох сучасних українських істориків, який досліджував домогосподарства українців-уніатів у Житомирському повіті Київського воєводства за даними 1791 р., — М. Крикун теж вказує на перевагу малої сім'ї¹⁴. У зв'язку з цими розбіжностями між загальноєвропейською тенденцією і нашими результатами виникає потреба розглянути причини, які зумовили перевагу нуклеарної сім'ї у поселеннях старовірів на Стародубщині ще в середині XVIII ст.

Занепад складної сім'ї і заміну її нуклеарною, як правило, пов'язують із зміною характеру економічної діяльності сільських мешканців¹⁵. На думку російського дослідника Б. М. Миронова, *«характер хозяйственной деятельности населения оказывал серьёзное влияние на величину семьи: занятие земледелием способствовало увеличению размера семьи, а занятие торговлей, промышленностью в разных её формах и промыслами, напротив — уменьшению размера семьи»*¹⁶.

Для того, щоб з'ясувати наскільки ситуація в слободах відповідала цій доволі поширеній тезі, знову звернемось до статистики. Свідчення Румянцевського опису про основні заняття домогосподарств спробуємо відобразити у таблиці, яку поділимо на чотири основні графи відповідно до видів господарської діяльності. При цьому потрібно зазначити, що чіткого поділу досягти неможливо, бо лише дуже незначний відсоток сімей займався одним з них у чистому вигляді, більшість поєднувала орне зем-

¹³ Див. Миронов Б. Н. Вказ. праця. — С. 225; Зидер Р. Вказ. праця. — С. 16.

¹⁴ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч. 6. — С. 29.

¹⁵ Див. також: Площевский Б. Г. Воздействие отхожих промыслов на социально-психологический склад русского крестьянства // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России / ред. Пашуто В. Т. — Воронеж, 1983. — С. 173–177.

¹⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России... — С. 222.

леробство з іншими видами господарювання. Крім того, ми не враховували незначну кількість жебраків та осіб, які виконували адміністративні функції (писарів, десятників, тощо), якщо вони не мали інших занять (див. табл. 5).

цювали за наймом. Вищим серед таких сімей ніж серед нуклеарних був і відсоток тих, хто займався торгівлею. Тобто, у слободах відчутною була гострота земельної проблеми, що засвідчують і численні суперечки між старовірами та зем-

Таблиця 5. Основні види господарської діяльності сімей (у %)

Слободи	Заняття							
	Нуклеарні сім'ї				Складні сім'ї			
	Землеробство	Торгівля	Промисли	Чорна робота	Землеробство	Торгівля	Промисли	Чорна робота
Воронок	64	6	14	44	75,7	24,2	13,6	50
Деменка	90	20	—	100	100	—	—	100
Єленка	85,7	23,8	7,1	51,2	88,3	26,6	8,3	55
Зибка	—	33,3	16,6	41,6	62,1	43,2	21,6	70,2
Злинка	38,7	16,1	25,8	56,4	75	12,5	31,25	53,1
Климова	29,5	27,8	32,7	24,5	83,6	28,6	10,2	59,1
Клинці	13,8	21	35,5	42,7	48,4	32,8	29,6	40,6
Лужки	30,2	4,6	18,6	72	83,9	21,4	7,1	64,2
Чуровичі	33,3	—	—	66,6	38,8	—	5,5	50
Шеломи	—	—	—	94,7	85,1	—	—	14,9
Усього	38,5	17,1	22,7	49,5	73,5	23,7	14,6	50,9

Проведені підрахунки вказують на те, що нуклеарні сім'ї загалом були набагато менше забезпечені орними землями, ніж складні. Основна частина їхніх представників здобувала собі засоби до існування так званою «чорною роботою», тобто наймом. Більший, у порівнянні з складними родинами, і відсоток тих, хто займався торгівлею. Однак, незважаючи на те, що число складних сімей, які мали орні наділи, була майже в двічі більшою, вони не задовольняли свої господарські потреби за рахунок орного землеробства. Більше половини їхніх представників додатково ще й пра-

левласниками навколишніх сіл, які досить часто траплялися у той час¹⁷. Саме ця ситуація, на нашу думку, і унеможлилювала утвердження сім'ї складного типу як пануючої форми.

Щоправда, в окремо взятих слободах траплялися й відхилення від цього правила. Досить цікава картина простежується у Шеломах. Якщо звернути увагу на забезпеченість слободи орними землями, то виявляється, що, по-перше, наділами володіли виключно складні сім'ї. Подібна ситуація склалася лише в Зибкій. По-друге, на відміну від решти поселень на кожен двір припадав рівний

¹⁷ Див. Волошин Ю. Російські старообрядці на землях Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини наприкінці XVII у XVIII столітті // Ковчег. — Львів, 2001. — № 3. — С. 255–258.

за розміром наділ — 6 четвертей, що приблизно дорівнює сучасним 3,28 га¹⁸. Такого чіткого розподілу не зустрічається в жодній з розглянутих нами слобод.

Що може означати така ситуація? На нашу думку, якщо джерело відображає дійсний стан речей, то орні наділи в Шеломах взагалі не підлягали поділу. Можливо, це відбувалося з часу заснування слободи, але найбільш ймовірно, що з 1745 року, коли прийшов останній переселенець. Саме зі спробою запобігти поділу таких земель, слід, очевидно, пов'язувати і відносну замкнутість слободи від зовнішнього світу протягом двадцяти останніх років. Показово, що саме в цей період спостерігається значний приток переселенців до інших слобод¹⁹. Прихід же нових мешканців до Шеломів обмежувався лише дружинами, які бралися, як правило, з сусідніх старообрядницьких поселень²⁰.

Цілком можливо, що слобожани не бажали приймати до своєї общини нових членів. На думку про можливість вжиття саме такого засобу для збереження відносної економічної стабільності наштовхує випадок, що стався у іншому старовірському поселенні — слободі Воронка. Незважаючи на те, що волосна контора²¹ видала Федорові Полякову, який прийшов з території Речі Посполитої у 1764 ро-

ці, спеціальний ордер на проживання у цьому населеному пункті, керівництво слободи не бажало його приймати. Полякову не лише не виділили місця для забудови та городу і не відвели орних земель, як передбачалося ордером, але й після того, як він власним коштом придбав у одного з мешканців слободи двір із землею, слобідські вїйти не допускали його до того двору, вимагаючи залишити поселення²². Однією із ймовірних причин такої поведінки слобідського керівництва було прагнення не допустити поділу й без того невеликих наділів. Щоправда, могли існувати й інші, наприклад, релігійні причини.

Намагання у такий спосіб зберегти цілісність наділу значною мірою пояснюється тим, що заняття орним землеробством давало, очевидно, основні засоби до існування, адже промисли та торгівля там взагалі не практикувались, а відсоток представників складених сімей, які працювали за наймом, у Шеломах, порівняно з іншими населеними пунктами, дуже низький. Отже, всі ці обставини мали сприяти утвердженню в слободі складеного типу сім'ї як пануючого. За приклад такої сім'ї може слугувати родина Дем'яна Сичова²³, яка нараховувала 12 осіб. Крім господаря, який на час перепису досяг 61 річного віку та

¹⁸ Точно визначити площу досить важко, бо тогочасна четверть — одиниця дуже не стала, залежно від регіону вона могла мати різне значення. У Румянцевському описі, яким ми користуємося, стосовно цієї слободи зафіксована специфічна формула: «У них землі пахотної *по тамошнему названню* (підкреслення моє — Ю. В.) полчвертки на которой во всех трёх зменах сеется ржи шесть четвертей». У своїх вимірах ми застосовуємо міри площі запропоновані М. І. Граммом. Див: Грамм М. И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег — Челябинск, 2000. — С. 194–195.)

¹⁹ Детальніше див: Волошин Ю. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів першої половини XVIII ст. // Київська Старовина. — 2001. — № 3. — С. 130–162.

²⁰ ЦДДАУК. — Ф. 1907, оп. 1, спр. 389. — Арк. 37–45.

²¹ «Волосна контора описаних малоросійських розкольніцьких слобод» була створена при Київській губернській канцелярії, для управління старовірськими поселеннями, указом Сенату від 5 липня 1754 року. Знаходилась вона у слободі Климівій, а першим її керівником був колезький асесор В. Морозов (ЦДДАУК. — Ф. 59, оп. 1, спр. 6470. — Арк. 50).

²² ЦДДАУК. — Ф. 59, оп. 1, спр. 5804. — Арк. 5–6.

²³ Там само. — Спр. 117. — Арк. 60 зв. Його батько — Василь Сичов, який прийшов з Козельського повіту і був осадником цієї слободи. Див.: Волошин Ю. Міграція російських старовірів... — С. 143.

його дружини Марфи 55 років, у дворі проживали їхні дорослі діти: Іван — 25, Прокіп — 21, Єфімья — 16 років. Один із синів — Прокіп мав дружину Агафью і дочку Меланью, відповідно 20 і 1 року. Отже, як бачимо, одружений син залишається разом з батьками, що відповідно свідчить про початок формування патріархальної сім'ї. У цьому ж дворі, в іншому будинку жив і рідний племінник господаря — Андрій (43 років) разом з дружиною Оленою (37), та дітьми Лазарем (7), Степанидою (12) та Марією (4 років). Як бачимо, в одному дворі проживало три шлюбні пари, що знаходились у родинних зв'язках. Ще одним, не менш важливим фактором, що поєднував їх у складену сім'ю, було господарство, яким вони володіли і користувались спільно. Це господарство складалось з орного наділу, городу, на якому висівався один четверик конопель²⁴, сіножатей, що давали 10 возів сіна, 3 коней та 3 корів.

Ще однією обставиною, яка, на нашу думку, не сприяла утвердженню переваги родин складеного типу, стали міграційні процеси, у які було втягнуто старообрядців Стародубщини протягом усього XVIII ст.²⁵ Якщо припустити, що серед переселенців домінували нуклеарні родини як мобільніші, то для переростання їх у складні, навіть за найсприятливіших умов, потрібен був певний часовий простір.

Оскільки наше джерело, у більшості випадків, подає ще й дату приходу в слободи господарів окремих дворів та хат²⁶, маємо можливість з'ясувати, на-

скільки часовий відрізок дозволяв завершенню такого процесу (див. табл. 6).

Наші підрахунки вказують, що 44,5 % засновників нуклеарних сімей прийшли у слободи протягом 1740–1765 рр. Якщо із загальної суми сімей цього типу вирахувати тих, про дату приходу яких не повідомляється (17,3 %), то виявляється, що пізніші мігранти становили переважну більшість. Навіть за умови, що ці родини отримали б необхідну кількість землі, вказаного часу було недостатньо для їхнього переростання в складні. Серед останніх навпаки — переважали ті, що прибули до 1740 р.

Поряд з цим спостерігався відтік мешканців слобод до окраїнних губерній імперії, які активно колонізувалися у той час російським урядом — Астраханської, Белгородської й Новоросійської. Значною мірою цьому сприяв царський указ від 22 березня 1764 року, продубльований Київською губернською канцелярією, у віданні якої знаходились розкольницькі слободи. Згідно з цим указом переселенці до Єлисаветградської провінції Новоросії отримували земельний наділ — 12 крб. на кожну душу для облаштування господарства і звільнення від сплати податків від 6 до 16 років²⁷. Про значний розмах переселенського руху в «описних слободах» свідчить чимала кількість порожніх дворів і хат, про власників яких Румянцевський опис повідомляє як про таких, що «с семейством в силу состоявшегося указанного повеления шёл в степные места...» і називалась конкретна губернія. Зокрема у слободі Деменці таких дворів і хат нарахову-

²⁴ Один четверик дорівнював близько 0,07 га. (Див. Грамм М. И. Занимательная энциклопедия мер... — С. 194.) Показово, що повідомлення про висів такої кількості конопель зустрічається у всіх дворах. Цілком можливо, що коноплі сіялись для продажу і давали додатковий прибуток.

²⁵ Див. Волошин Ю. Міграція російських старовірів... — С. 130–162.

²⁶ Див. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. // Київська Старовина. — 2002. — № 2. — С. 118.

²⁷ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — М., 1976. — С. 102.

Таблиця 6. Час приходу окремих сімей в слободи*

Слобода	Час приходу										
	Нуклеарні сім'ї										
	Невідомо	Народжені	До 1700	1700–1709	1710–1719	1720–1729	1730–1739	1740–1749	1750–1759	1760–1765	Всього
Воронок	5	29	—	—	1	3	2	6	3	1	50
Сленка	25	59	—	—	—	—	—	1	—	—	83
Зибка	2	1	—	—	—	1	1	2	2	3	12
Злинка	9	7	—	—	—	—	1	12	30	3	62
Климова	8	10	—	4	—	1	3	3	15	17	61
Клинці	14	15	—	—	4	1	11	27	50	30	152
Лужки	5	20	—	1	1	3	5	4	4	—	43
Чуровичі	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	3
Шеломи	15	—	—	—	—	3	1	—	—	—	19
Разом	84	142	—	5	5	12	26	55	104	54	485
%	17,3	29,2	—	1	1	2,4	5,3	11,3	21,4	11,1	100

* Підрахунки проводились без слободи Деменки, оскільки в тексті відсутні необхідні дані.

валось 37, у Клинцях — 102, у Чуровичах — 64, у Шеломах — 20 і т. п.²⁸

Які саме з двох типів сімей переважали серед переселенців, джерело на жаль не вказує, але, враховуючи доволі складну економічну ситуацію в розкольніцьких поселеннях, дозволимо собі припустити, що нуклеарні. Вони були значно мобільніші, так як у більшості випадків не були обтяжені господарством і не мали великих орних наділів. Крім того, ядро цих сімей складало в основному молоді енергійні люди, готові зносити труднощі, пов'язані з переселенням. Поряд з ними доволі значну групу становили, очевидно, бічні нуклеарні ядра складних сімей — одружені сини або молодші брати з родинами. Це, в свою чергу, теж не сприяло перевазі в слободах складних сімей.

Таким чином, ураховуючи вищесказане, доходимо висновку, що переважання в «описних слободах» нуклеарного типу сімейної організації у другій половині XVIII ст. було зумовлене двома причинами:

1. Економічна — слабка забезпеченість слобод орними землями, що спонукало старообрядців до заняття промислами та торгівлею.

2. Демографічна — пов'язана в першу чергу з міграційними процесами, що не припинялися у слободах протягом усього XVIII ст.

Значний інтерес, з точки зору нашої теми, представляє структура домогосподарств тих двох типів сімейної організації, які, як ми з'ясували вище, були найбільш поширеними в «описних слободах». Оскільки опис родин, поданий у

²⁸ ЦДАУК. — Ф. 57, оп. 1, спр. 117.

Складні сім'ї										
Невідомо	Народжені	До 1700	1700–1709	1710–1719	1720–1729	1730–1739	1740–1749	1750–1759	1760–1765	Всього
4	36	2	1	3	3	9	4	3	1	66
29	31	—	—	—	—	—	—	—	—	60
—	12	1	1	—	1	4	5	7	4	37
7	7	—	—	—	—	—	4	11	3	32
5	5	—	7	6	3	3	5	11	4	49
6	10	—	2	11	—	9	6	13	7	64
1	42	3	—	2	—	2	5	1	—	56
—	10	—	1	1	—	3	1	2	—	18
13	5	2	1	2	2	1	1	—	—	27
65	158	8	13	25	9	31	26	48	19	409
15,8	38,6	1,9	3,1	6,1	2,2	7,5	6,3	11,7	4,6	100

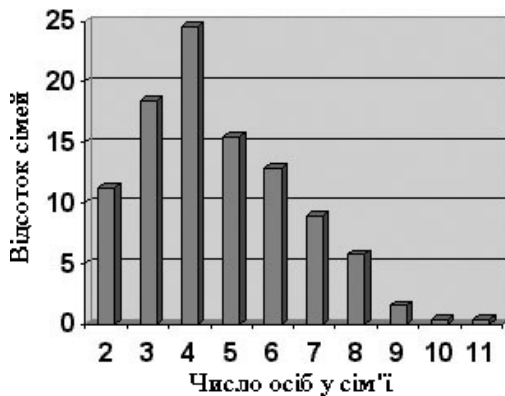
нашому джерелі, подібний до того, який зустрічаємо в ревізьких реєстрах²⁹ цього ж періоду, використаємо критерії, що їх сучасні дослідники пропонують для такого типу документів³⁰. Отже, розглянемо середню чисельність, диференціацію за чисельністю, співвідношення чоловіків і жінок у родині з урахуванням осіб працездатного віку від 14 до 60 років, число дітей на сім'ю.

За нашими підрахунками, на час проведення Румянцевського опису в нуклеарних сім'ях слобод, які ми досліджували, у середньому проживало по 4,6 особи (див. мал. 1). Як бачимо, домінуюче становище займали сім'ї з чотирьох осіб (24,6 %). На другій позиції — родини з трьох членів (18,5 %), а на третій — з

п'яти (15,5 %). Очевидно, що більшість цих сімей за своєю структурою представляли собою класичне ядро — подружжя з дітьми. Однак значну частину становили родини, де таке ядро було неповним, тобто вдови або вдівці з дітьми. Їхня частка складала близько 15 % від усіх сімей такого типу. В окремих слободах ця цифра була вищою. Наприклад, у Лужках — 25,5 %, Єленці — 23,9 %, а Воронку — 20 %. Домінували в таких ядрах вдови, вдівців було зовсім мало, лише троє осіб. Ця диспропорція пояснюється, на нашу думку, тією обставиною, що чоловіки частіше ніж жінки вступали у повторний шлюб. Наприклад, у слободі Клинях Румянцевський опис зафіксував 8 випадків повторного одру-

²⁹ Див.: Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 7393.

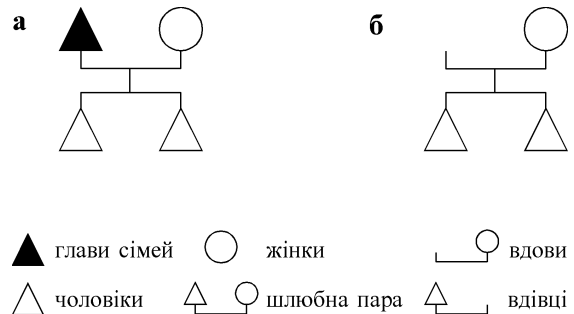
³⁰ Арсеньєва Н. Б. Егунова А. И. Ревизские сказки: новые возможности исторического исследования // www.ab.ru/-kleo/aik/

Мал. 1. Розміри нуклеарних сімей

ження у чоловіків проти 2 у жінок³¹. Щоправда, виникають сумніви щодо точності цих даних. Підстави для цього дає інше джерело — ревізський реєстр слободи Клишці, складений 1782 р. За ним чоловіки вступили у повторні шлюби 24 рази, а жінки 3³². Зрозуміло, що за 15 років, які розділяють два документи, старовіри не могли кардинально змінити свого ставлення до повторного шлюбу. Проте ця вкрай сумнівна достовірність джерел не впливає на загальну тенденцію — перевага була за чоловіками. Як одне з пояснень такої ситуації можна прийняти тезу про те, що вдови дуже рідко вступали у повторний шлюб у тих регіонах, де серед господарських занять частка промислів і торгівлі була доволі високо. Чоловіки там змушені були проживати за межами поселень, а жінки звикли до певної самостійності³³. Крім того, за твердженням вже згаданого Б. Миронова, чоловіки дуже неохоче брали заміж вдів³⁴, що є ще одною, хоча й не вирішальною, причиною їхньої переваги над вдівцями.

Для більш чіткого уявлення про структуру старообрядницьких сімей спробуємо зобразити їх графічно. За основу для цього візьмемо схему, яка найчастіше використовується дослідниками³⁵. Для прикладу розглянемо сім'ї з чотирьох осіб. Найбільше таких було у слободі Клишці. Як класичний приклад малих нуклеарних сімей з повним і неповним ядрами можуть слугувати родини Івана Телкова (див. мал. 2а) та удови Аксиної Зубаревої (див. мал. 2б).

Мал. 2. Приклади малих нуклеарних сімей: а — родина Івана Телкова; б —

У першому випадку, це господар з дружиною Степанидою та двома малолітніми синами — Трохимом (4 років) та Іваном (1 року) — повна нуклеарна сім'я³⁶. У другому ядро неповне — вдова і двоє дорослих, але не жонатих синів: Афанасій — 20 років і Максим — 17³⁷. Внутрішня будова інших нуклеарних сімей була подібною до цих. Щоправда на місці вдови інколи був удівець. Основна ж відмінність полягала лише у числі дітей, що припадали на одну родину.

Співвідношення чоловіків і жінок у родинях було рівним — 2,3 особи. Час-

³¹ Там само. — Арк. 112–294.

³² Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 7393.

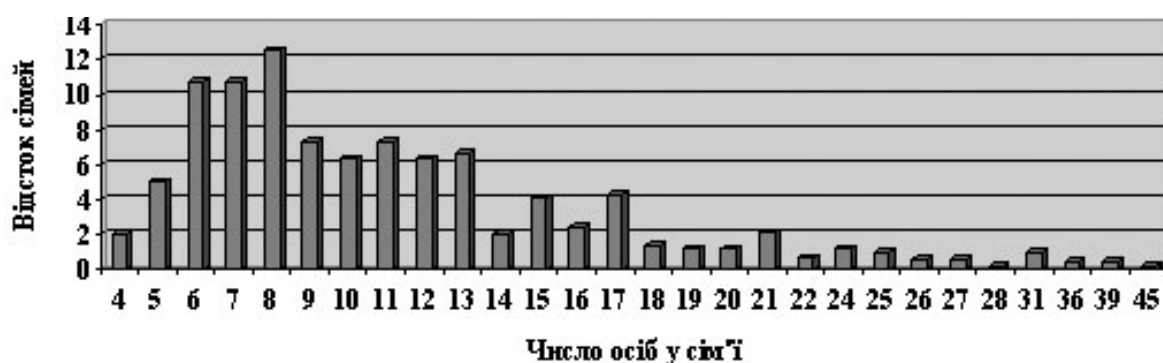
³³ Русские. — М, 1999. — С. 423.

³⁴ Миронов Б. Н. Вказ. праця. — С. 165.

³⁵ Ласлет П. Названа праця. — С. 148–149.

³⁶ ЦДАУК. — Ф. 57, оп. 1, спр. 117. — Арк. 116.

³⁷ Там само. — Арк. 123.

Мал. 3. Розміри складених сімей

тка працездатних³⁸ членів родини, осіб віком від 15 до 60 років, була досить високою і становила 2,5 особи, тобто 55 %. Серед них з невеликим відривом переважали чоловіки — 1,26 проти 1,24 на родину. Другу за чисельністю категорію становили діти — 2 особи на родину (43 %). Лідерство було за дівчатами — 1,04 на родину проти 0,96 хлопців. Осіб старших 60, яких віднесено до непрацездатних, було 59 (39 чоловіків і 20 жінок), всього лише 2 %, або 0,12 особи на родину. З них 20 (14 чоловіків і 6 жінок) старші 70 років. Таке доволі незначне число представників старшого покоління, на нашу думку, засвідчує відносну «молодість» нуклеарних сімей, тобто особи, яких ми називаємо їх засновниками, ще не мали онуків.

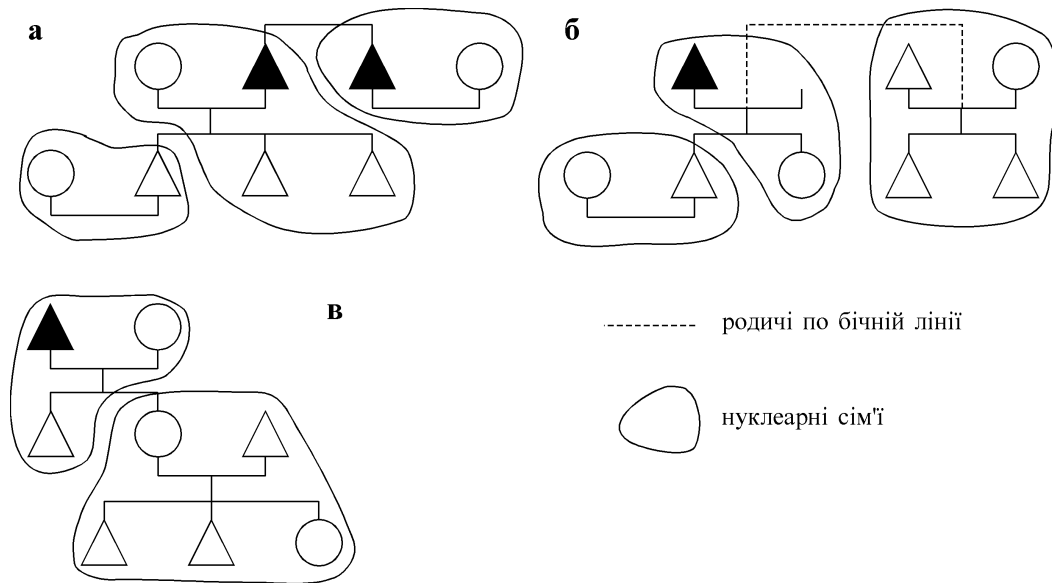
Складні сім'ї мали дещо відмінну, значно більшу за складом структуру (див. мал. 3). У середньому в них проживало 11,5 осіб. Отже, вони більш ніж у двічі перевищували нуклеарні за числом мешканців. Як бачимо, побудована нами діаграма суттєво відрізняється від тієї, що на мал. 1. Тому що зі збільшенням числа осіб у родині частка останніх у загальній кількості зменшується не так синхронно, як у першому випадку. Всю

запропоновану на мал. 3 структуру складених сімей можна умовно поділити на чотири групи, у залежності від частки окремих родин. До першої слід віднести сім'ї з 6–8 осіб, на які припадає понад третина всіх складених родин — 33,9 %. Одноосібним лідером у цій групі, як і серед сімей цього типу взагалі, є ті, що склались з 8 членів (12,5 %). На дві інші — 6 і 7 членні родини припадало по 10,7 %.

Розглянемо внутрішню структуру домогосподарств, що лідирували у цій групі на прикладі слободи Клинець, де таких родин було найбільше. Вже побіжний їх огляд засвідчує значне розмаїття сімейних конструкцій, які склалися з двох або трьох малих сімей (див. мал. 4). Найпоширенішими були три види: братські, патріархальні і з родичами по бічній лінії. Так, на основі братської сім'ї, виросла родина Василя (56 років) та Парфьона (55) Щербакових (мал. 4а). Як бачимо, обидва вони були одружені, утворюючи, таким чином, два малих ядра. Крім того, Василь мав трьох дорослих синів, старший з яких — Микита (24 роки) був одружений і разом зі своєю дружиною Анною (25 років) утворював третю нуклеарну сім'ю³⁹.

³⁸ Термін «працездатні» слід розуміти не в сучасному значенні, а як «здатні платити податки». У Румяневському описі все населення поділене на 3 категорії: 1) від 1 до 15 років; 2) від 15 до 60 років; 3) «престарелые и увечные».

³⁹ ЦДДАУК. — Ф. 57, оп. 1, спр. 117. — Арк. 165–165 зв.

Мал. 4. Розмаїття сімейних конструкцій: а — родина Щербакових; б — родина Петра Леутенкова; в — родина Родіона Глинкіна

Відображене нами домогосподарство Петра Леутенкова також складається з трьох ядер (див. мал. 4б), одне з яких неповне через вдівство господаря. Воно складалось з трьох осіб — глави дому та двох його дітей. Друге ядро утворював син з дружиною, а третє — родич по бічній лінії — племінник з дружиною та двома малими дітьми⁴⁰.

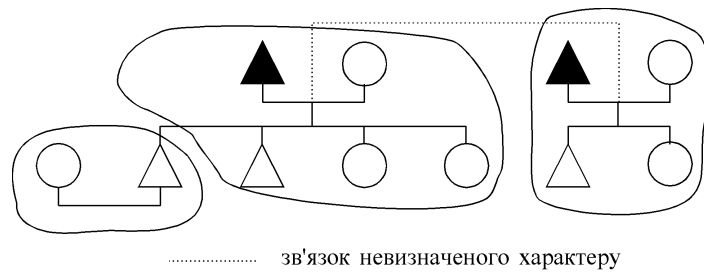
Третє домогосподарство складалося з двох ядер і є прикладом класичної патріархальної сім'ї, яка ще не вичерпала можливостей росту (див. мал. 4в). До кореневого ядра входив Родіон Глинкін з дружиною Тетяною. Глава мав доволі поважний вік — 76 років, і був набагато старший за свою дружину, якій виповнилось лише 52 роки. Вони мали двох дітей — сина Івана (14 років) та доньку Уляну (27 років). Остання була заміжньою і разом з чоловіком Олексієм (32 років) та дітьми — Євстегнеєм (5), Андрієм (3) і Єфимією (1) — проживала в господарстві батька⁴¹.

Друга група складала такий же відсоток — 33,9 %, але вона була більшою за складом — п'ять позицій. Це сім'ї, в яких нараховувалось від 9 до 13 осіб, на них припадало від 6,3 до 7,3 %. Лідерство у цій групі належало сім'ям з 9 і 11 членів — по 7,3 %. На другій позиції — 13 осіб (6,7 %), а на третій — 10 і 12 (по 6,3 %). За внутрішньою будовою ці різні за чисельністю родини в основному схожі на сім'ї першої групи. Малі ядра в них поєднувалися в основному на основі родинних зв'язків різного рівня. Проте, в окремих випадках об'єднуючим чинником для нуклеарних сімей виступала територія проживання. Яскравий приклад такого поєднання демонструє домогосподарство Якова Недригайлова (див мал. 5).

З малюнка видно, що в цьому дворі, крім двох малих кровноспоріднених сімей — глави дому та його старшого сина, проживала ще одна, на родинні зв'язки якої з корінним ядром джерело не вказує. Повідомляється лише, що:

⁴⁰ Там само. — Арк. 145.

⁴¹ Там само. — Арк. 184.

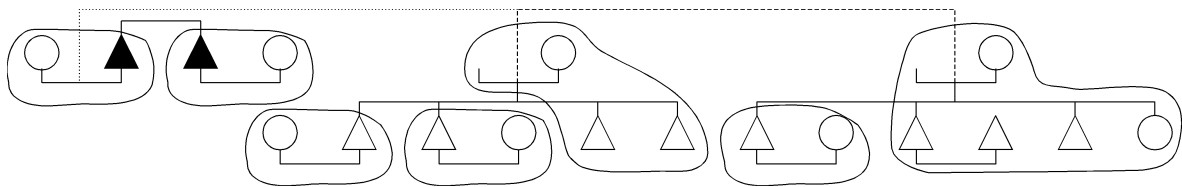
Мал. 5. Домогосподарство Якова Недригайлова (с. Климова)

«С ним же Недригайловым в одной избе живёт Прохор Петров сын Пономарёв, 38 лет, уроженец города Ельца. Вышел из Польши в 757 году»⁴². Якщо ці свідчення вичерпні й інших невідомих переписувачам зв'язків (віддалені родичі, куми, свати тощо) насправді не існувало, то спільною була лише територія проживання, так як господарство описане окремо.

До третьої групи ми віднесли ті родини, частка яких коливалась від 5 до 2 %. Таких виявилось чотири категорії, але якщо до перших двох входили сім'ї,

внутрішня структура більш складна, ніж у попередній групі: три домогосподарства поєднуються за територією проживання і складаються з 7–5 ядер; в основі четвертого — бічні родинні зв'язки, а п'ятого — братська спорідненість. Найбільш цікавою виглядає домогосподарство братів Мінакових, де проживало 7 малих родин (див мал. 6).

В основі складна братська сім'я, що мала перспективу росту — брати Никифор і Трофим та їхні дружини Параска й Тетяна, були ще відносно молодими

Мал. 6. Домогосподарство братів Мінакових

числове вираження яких було одного порядку, то у третій і четвертій різне. Найбільший відсоток припадав на родини з 5 осіб — 5 %, а далі йшли значно чисельніші — 17 (4,3 %), 15 (4,1 %), 16 (2,4 %). Сім'ї з 5 осіб включали в себе у більшості випадків два родинних ядра і за своїм характером були братськими, або патріархальними.

Розглянемо домогосподарства з 17 осіб. У всіх слободах ми виявили 18 таких домогосподарств. Найбільше їх було у слободі Шеломах — 5 родин. Їхня

людьми — 28 і 22 та 29 і 22 роки. Очевидно, вони взяли шлюб незадовго до проведення перепису, бо дітей жодна з пар не мала. Разом із ними проживала й спільно вела господарство вдова Ірина Єлістратенкова (50 років) з чотирма синами — Єпіфаном (27 років), Федором (21 рік), Архипом (16) та Василем (13). Вона не мала родинних зв'язків з названими братами. Старші сини були жонатами й мали дружин — Анну (27) та Авдотью (21). Отже, маємо ще три малі ядра, одне з яких було неповним.

⁴² Там само. — Спр. 116. — Арк. 24 зв.

Точно такий же внутрішній устрій мала й третя велика родина, що проживала в тому ж дворі. Це ще одна вдова з дітьми — Марія Єлістратенкова (51 року), яка перебувала в родинних зв'язках з вищеназваною Іриною і була дружиною чоловікового брата. Вона мала п'ятеро дітей — чотирьох синів: Семена (29 років), Леона (24), Романа (20), Василя (13) й доньку Настю (18). Старший Семен мав дружину Уліту (21 року)⁴³. Отже, маємо цілий набір різноманітних зв'язків: кровноспоріднені братські; поєднання за спільною територією проживання і господарювання; родичі по бічній лінії.

Остання четверта група — це ті сім'ї, частка яких становила від 2 % і менше. На першій позиції тут невеликі родини з 4 осіб (2 %). Внутрішня структура таких сімей могла бути двох видів — два повні ядра або одне повне і одне неповне. У першому випадку це здебільшого були малі братські сім'ї. Як приклад, сім'я братів Максима (37), Тимофія (28) Мінакових, очевидно двоюрідних братів вищеназваних Никифора та Трохима⁴⁴. Обидва вони були одружені, але ще не мали дітей. Другий випадок добре ілюструє родина вдови Марфи Фетисової з Чуровичів⁴⁵. Вона мала двох синів — Степана (22 років) та Федора (14 років). Старший мав дружи-

ну Наталію (28 років). Отже, як бачимо, вдова з дітьми утворювала неповне ядро, а Федір з Наталею повне.

У кінці цієї групи доволі великі сім'ї, число осіб у яких перевищувало 25. Їхня частка доволі не значна — від 0,6 % (26 осіб) до 0,2 % (45 осіб). Серед них зустрічаються як великі братські, так і більш складні за своєю структурою родини. Прикладом великої братської може слугувати родина Огороднікових з слободи Клімової (26 осіб), що складалася з чотирьох братів з родинами та сестри-удови з дітьми⁴⁶. Більш складною виглядає структура родини Єрмолая Коломакіна з слободи Шеломи (25 осіб). Крім його дружини та сина з сім'єю, з ним проживали і спільно вели господарство ще ціла група родичів: два племінники, один з яких мав власну сім'ю, зять з родиною, племінниця-удова з дітьми та її племінник з дружиною й донькою⁴⁷. Крім цих двох, зустрічаються й домогосподарства, де не всі ядра пов'язані родинними зв'язками. Такою видається сім'я вже згаданого в цій статті Гаврила Карпова⁴⁸ з слободи Зибкої⁴⁹ (39 осіб).

Розглянемо її за допомогою графічного відображення, яке дозволяє більш чітко побачити, хто проживав у цьому домогосподарстві та врахувати характеристики окремих індивідів (див. мал. 7).

⁴³ Там само. — Арк. 58 зв.

⁴⁴ Там само. — Арк. 72.

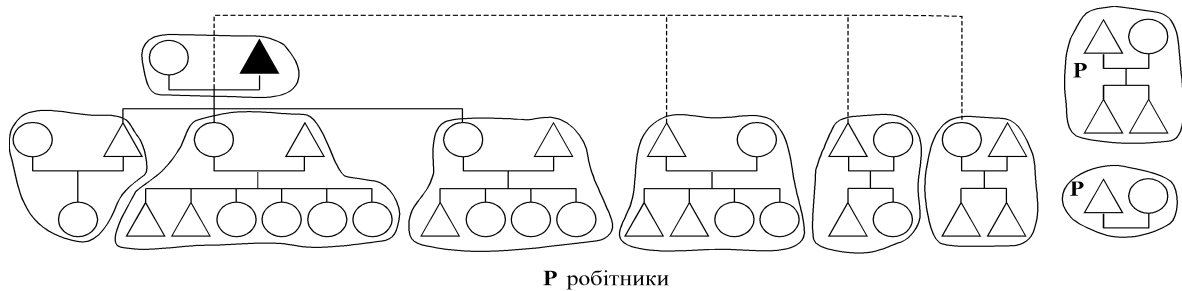
⁴⁵ Там само. — Арк. 98 зв.

⁴⁶ Там само. — Спр. 116. — Арк. 30 зв.–31.

⁴⁷ Там само. — Спр. 117. — Арк. 64–64 зв.

⁴⁸ Домогосподарство Гаврила Карпова, очевидно, може слугувати як приклад родини знатного і заможного старовіра. Глава цього сімейства був одним із синів осадчого слободи Зибкої Яреми Карпова. Очевидно, він теж користувався авторитетом серед односельців, бо в 50-х роках тривалий час обіймав виборну посаду бурмістра «описних розкольницьких слобод». В економічному плані, судячи з опису господарства, Карпов міцно «стояв на ногах». Він, зокрема, володів двома, єдиними в слободі млинами та доволі великим, як для слобідських мешканців наділом землі — 31 четверть і 4 четверяка, що в сучасних мірах становить близько 17,32 га. Крім того, торгував у м. Стародубі прядивом та конопляним маслом і мав власного капіталу на 100 крб. та брав у кредит 500 крб. (Там само. — Спр. 116. — Арк. 243).

⁴⁹ Там само. — Спр. 116. — Арк. 240 зв.–242 зв.

Мал. 7. Родина Гаврила Карпова (с. Зибка)

Побудована нами схема засвідчує досить складну структуру цього домогосподарства. Воно нараховувало аж дев'ять малих родин. Чотири з них були пов'язані прямими кривими зв'язками. Це сам Гаврило Карпов з дружиною Настею і родини їхніх дітей — сина Ісака та доньок⁵⁰ Федотї й Авдотї. Три склалися з родичів по бічній лінії — племінників господаря, дітей його брата Степана (очевидно, померлого на той час) — Григорія, Павла та Параски. Дві останні малі сім'ї не мали жодних родинних зв'язків з главою домогосподарства. Це сім'ї наймитів, які теж проживали в цьому дворі і записані до складу домогосподарства.

Співвідношення за статтю у складних домогосподарствах засвідчує хоча й незначну, але перевагу чоловіків — 5,9 на родину проти 5,6 жінок. Частка працездатного населення, яке проживало спільно становила 58 %. І знову більше чоловіків — 3,4 особи, тоді як жінок 3,2. Як зауважує М. Крикун, подібна ситуація спостерігалась у той період і в інших країнах. Основну причину цього більшість дослідників вбачають у більш суворому

облікові чоловічого населення, відповідно й у джерелах їх фігурує більше⁵¹.

Дітей припадало по 4,3 особи на родину (хлопчики 2,2; дівчатка 2,1). Як і у випадку з нуклеарними сім'ями, вони знаходились на другому місці серед населення домогосподарств цього типу — 38 %. Найменшим традиційно був відсоток представників старшого покоління — 4 %. На родину припадало 0,5 особи — 0,3 чоловіки й 0,2 жінки. За нашими підрахунками їх проживало 214 осіб — 125 чоловіків і 89 жінок. Вони чисельно перевищували своїх ровесників з малих сімей більш ніж у три рази. Причому 67 з них переступили сімдесятилітній рубіж.

Отже на основі вищесказаного доходимо таких висновків:

1. З двох типів господарських одиниць, зафіксованих у джерелі, більш населеними виглядають двори, на які припадало по 9 осіб. У безвірних хатах проживало по 5,9 особи. Середній коефіцієнт для обох типів домогосподарств становив 7,3 особи. Він лише на 0,1 поступався тому, який у той час був поширений на території російського нечорнозем'я⁵², звідки походило чимало

⁵⁰ У документі названі не доньки, а зяті як глави малих сімей. Слово «донька» («дочь») взагалі не вживалось, а про те, що вони діти глави дому довідуємось з опису родини зятів: «У него жена Федотья Гаврилова дочь...» Це стосується й племінниці господаря Параски, яка показана дружиною зятя своїх братів. Ми ж називаємо дочок і племінницю, щоб більш чітко показати кривий зв'язок між основним ядром і їхніми родинами.

⁵¹ Крикун М. Вказана праця. — С. 27.

⁵² Миронов Б. Н. Вказ. праця. — С. 221.

глав старообрядницьких сімей або їхніх предків.

2. Здійснена нами класифікація домогосподарств за типами дозволяє стверджувати, що провідною формою сімейної організації в *«государевых описных малороссийских раскольничьих слободах»* була мала сім'я. Причому більшість таких сімей проживало у безвірних хатах. Зумовлювалось це, на нашу думку, двома основними причинами: економічною — заняттям значної частини населення різноманітними промислами і торгівлею та демографічною — перенаселенням слобод та міграційними процесами, у які було втягнуто чимало їхніх мешканців.

3. За внутрішньою структурою серед малих сімей лідирували родини з чотирьох осіб. Основу їх становили здебільшого повні ядра, тобто шлюбна пара з дітьми, а інколи й неповні — вдова або

вдівець з дітьми. Розміри нуклеарних родин залежали від числа дітей.

4. Структура великих родин була набагато складнішою. Лідирували там сім'ї з 8 осіб, але траплялися й набагато більші. До кожного такого домогосподарства входило по кілька нуклеарних сімей. Траплялись різні способи їхнього поєднання: патріархальні й братські сім'ї, родичі по бічній лінії, ядра без родинних зв'язків, поєднані територією проживання або спільним веденням господарства, робітники з сім'ями тощо.

5. Крім того, у обох провідних типах домогосподарств частка працездатного населення перевищувала 50 %, а другу велику категорію складали діти — понад 30 %. Це, на нашу думку, засвідчує значний трудовий потенціал старовірів, який був однією з причин їхньої високої економічної активності.